

**ASHTARXONIYLAR SULOLASINING SO'NGI BOSQICHI:
SUBXONQULIXON HUKMRONLIGI TAHLILI**

FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI
Tarix mutaxassisligi, 1-kurs magistranti
Abdulazizova Muxlisa
muhlisaabdulazizova08@gmail.com
+998944315838

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Ashtarxoniylar sulolasining so'nggi yirik vakili Subxonqulixon (1681–1702) hukmronligi davridagi siyosiy jarayonlar, ichki ziddiyatlar, tashqi munosabatlar va sulolaning inqirozga yuz tutishining asosiy sabablari tahlil etiladi. Maqolada XVII asr oxiri – XVIII asr boshlarida Buxoro xonligidagi siyosiy beqarorlik, qabilaviy kuchlar va markaziy hokimiyat o'rtasidagi kurash, iqtisodiy tanazzul va harbiy zaiflik masalalari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot davomida manbashunoslik, tarixiy tahlil va qiyosiy metodlardan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: *Ashtarxoniylar, Subxonqulixon, Buxoro xonligi, feodal tarqoqlik, Manghit amaldorlari, siyosiy inqiroz, XVII–XVIII asrlar, Markaziy Osiyo.*

1. KIRISH

Markaziy Osiyo tarixida Ashtarxoniylar (Janiylar) sulolasi davri – bu mintaqaning ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotida muhim o'rin tutgan bir bosqichdir. Ashtarxoniylar sulolasi XVII asrning boshlarida Buxoro xonligi taxtini egallagan bo'lib, bu sulola vakillari mintaqaning geosiyosiy muvozanatini belgilashda faol rol o'ynadi. Sulolaning oxirgi qudratli hukmdori Subxonqulixon esa o'z davrida xonlikning ichki va tashqi siyosatini boshqargan, biroq uning hukmronligi ayni zamonda Ashtarxoniylar sulolasining tanazzulini ham anglatdi.

Subxonqulixon davrini o'rganish nafaqat Buxoro xonligi, balki butun Markaziy Osiyo tarixini tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur davr – markazlashgan hokimiyatning zaiflashuvi, qabilaviy kuchlarning kuchayishi va tashqi bosimning ortishi bilan xarakterlanuvchi murakkab tarixiy jarayon sifatida baholanadi. Shu nuqtai nazardan, Subxonqulixon hukmronligini chuqur va har tomonlama tahlil qilish zarurati mavjud.

Ushbu maqolaning maqsadi – Subxonqulixon davrida Buxoro xonligidagi siyosiy jarayonlarni manbashunoslik va tarixshunoslik nuqtai nazaridan keng tahlil etish hamda bu davrning Ashtarxoniylar sulolasining qulashidagi o'rnini aniqlashdan iborat.

2. MANBASHUNOSLIK VA TARIXSHUNOSLIK SHARHI

Subxonqulixon davrini o'rganishda bir qator muhim tarixiy manbalar mavjud. Birinchi navbatda, Muhammad Yusuf Munshiyning "Tarixi Muqimxoniy" (1695–1696) asari diqqatga sazovordir. Ushbu asar Subxonqulixon hukmronligining dastlabki yillarini yoritib, saray hayoti, harbiy yurishlar va siyosiy voqealarni batafsil bayon etadi. Muallif Buxoro saroyida yashab ijod etganligi sababli, uning ma'lumotlari bevosita kuzatuvchi sifatidagi kuzatishlarga asoslanadi.

Ikkinchi muhim manba – Muhammad Amin Buxoriyning "Muhit ut-tavorix" asaridir. Bu asar Ashtarxoniylar sulolasining umumiy tarixini qamrab olib, Subxonqulixon davrining siyosiy muhitini anglashda qimmatli ma'lumot beradi. Bundan tashqari, rus elchisi Florio Beneveni (1718–1725) va boshqa G'arb sayyohlarining sayohatnomalarida ham bu davr haqida qiziqarli ma'lumotlar uchraydi.

Zamonaviy tadqiqotchilar orasida V.V. Bartold, B.A. Ahmedov, R.G. Mukminova va O.D. Chexovichlarning ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbek tarixshunosligida esa Hamid Sulaymon, Nodira Xolmatova va boshqa olimlarning monografiyalari bu davrni yangi nuqtai nazardan tadqiq etishga katta hissa qo'shgan. Biroq Subxonqulixon shaxsi va uning siyosiy merosini maxsus o'rganuvchi yaxlit tadqiqot soni hali ham yetarli emas – bu esa mazkur maqolaning dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi.

3. SUBXONQULIXON TAXTGA KELISHI VA DASTLABKI ISLOHOTLAR

Subxonqulixon 1681-yilda otasi Abdulazizxon vafotidan so'ng Buxoro xonligi taxtiga o'tirdi. Uning taxtga kelishi nisbatan tinch kechgan bo'lsa-da, bu davrda xonlik ichida bir necha yildan buyon davom etayotgan ichki ziddiyatlar va qabilaviy kurashlar to'xtamagan edi. Subxonqulixon Abdulazizxonning o'g'li bo'lib, yoshligidan saroy muhitida tarbiyalangan va davlat boshqaruvi sirlarini yaxshi o'zlashtirgan edi.

Yangi xon dastlabki yillarda markaziy hokimiyatni mustahkamlashga, moliya tizimini isloh qilishga va savdo yo'llarini xavfsizligini ta'minlashga harakat qildi. Uning buyrug'i bilan bir qator yangi imoratlar qurildi, madrasalar ta'mirlandi va o'sha davr uchun muhim hisoblangan suv inshootlari barpo etildi. Subxonqulixon shuningdek, ilm-fan va adabiyotga homiylik qildi – uning saroyida bir qator shoirlar va olimlar ijod etdi.

Biroq bu ijobiy tendensiyalar uzoq davom etmadi. Xonlikning moliyaviy ahvoli yomonlashib, tashqi savdo hajmi qisqarib, qo'shni davlatlar bilan munosabatlar murakkablasha bordi. Qo'qon va Xiva xonliklari bilan chegara nizolari, safaviylar bilan munosabatlar hamda Rossiya imperiyasining mintaqaga kirib kelishi – bularning barchasi Subxonqulixon oldiga og'ir siyosiy vazifalar qo'ydi.

4. ICHKI SIYOSIY ZIDDIYATLAR VA QABILAVIY KURASH

Subxonqulixon hukmronligi davrining eng muhim xususiyatlaridan biri – markaziy hokimiyat va qabilaviy zodagonlar o'rtasidagi keskin ziddiyatlarning

kuchayishidir. Bu davr uchun xos bo'lgan feodal tarqoqlik tendensiyasi Buxoro xonligining barcha siyosiy jarayonlarida yaqqol ko'rindi. Manghit qabilasi amaldorlari, avvaldan ham xonlik siyosatiga ta'sir ko'rsatib kelgan bo'lsa, XVII asrning oxirlarida ularning hokimiyatdagi o'rni yanada mustahkamlandi.

Manghit urug'idan chiqqan ataliqlar – ayniqsa keyinchalik sulolaga asos solgan Muhammad Rahim Manghit – Subxonqulixon hukmronligi davridayoq kuchli siyosiy mavqega ega edilar. Ataliqlar nominal ravishda xonga bo'ysunsalar-da, amalda ko'pgina viloyatlarda mustaqil boshqaruvni amalga oshirdilar. Bu esa markaziy hokimiyatning zaiflashuviga va xazinaning to'ldirilmasligiga olib keldi.

Qabilaviy nizolar faqat siyosiy darajada emas, balki harbiy jihatdan ham xonlik qudratiga putur yetkazdi. Muntazam qo'shin o'rniga qabilaviy lashkarlar ko'proq ishlatilishi harbiy intizomni susaytirdi. Bundan tashqari, saroydagi guruhbozlik va o'zaro fitna-fasod davlat boshqaruvining samaradorligini keskin kamaytirdi. Subxonqulixon bu vaziyatni boshqarishda qiyin ahvolga tushib qoldi va ko'pincha bir qabilaviy guruhni ikkinchisiga qarshi qo'yish siyosatini tutdi – bu esa uzoq muddatda xonlikning yana ham parchalanishiga olib keldi.

Ichki siyosiy beqarorlikning yana bir ko'rinishi – viloyat hokimlarining markazdan mustaqillashish intilishidir. Samarqand, Balx va Hisor kabi muhim hududlarning hokimlari ko'pincha xonning farmonlarini e'tiborsiz qoldirib, o'z manfaatlarini birinchi o'ringa qo'yidilar. Bu holat davlat moliyasiga ham og'ir ta'sir ko'rsatdi: soliqlarning katta qismi markaziy xazinaga yetib kelmay, mahalliy hokimlar tasarrufida qoldi.

5. TASHQI SIYOSAT VA XALQARO MUNOSABATLAR

Subxonqulixon davrida Buxoro xonligining tashqi siyosati ham jiddiy sinovlarga duch keldi. Shimoldan Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga yaqinlashib kelishi, g'arbdan Safaviylar Eron davlatining bosimi, sharqdan esa Xiva va Qo'qon xonliklarining raqobati – bularning barchasi Buxoroning xalqaro mavqeini qiyinlashtirdi.

Rossiya bilan munosabatlar XVII asrning oxirida yangi bosqichga kirdi. Moskva hukumati Markaziy Osiyo bilan savdo aloqalarini rivojlantirish va mintaqadagi siyosiy vaziyatni o'rganish maqsadida bir necha elchilik missiyalarini yubordi. Subxonqulixon bu elchilarni qabul qildi, biroq Rossiya bilan yaqinlashish siyosatini emas, balki ehtiyotkorona muloqot taktikasini tutdi. Bu davrdagi savdo munosabatlari, asosan, Buxoro tovarlarining rus bozorlariga eksport qilinishi va rus metallari hamda matolarining import qilinishi bilan ifodalandi.

Safaviylar Eron bilan munosabatlar esa asosan chegara viloyatlari – Xuroson va Balx ustidagi nizolar tufayli murakkablashib bordi. Subxonqulixon bir necha marta harbiy yurish uyushtirdi, biroq bu yurishlar hal qiluvchi natija bermadi. Ikki davlat o'rtasidagi chegaralar o'zgaruvchan bo'lib qoldi va Balx viloyati bir necha bor qo'l

almashdi. Bu harbiy harakatlar xonlik xazinasini tobora bo'shatib, iqtisodiy inqirozni chuqurlashtirdi.

Qo'shni turkman va qozoq qabilalari bilan munosabatlar ham murakkab edi. Ular vaqti-vaqti bilan xonlik chekkalariga hujum qilib, savdo yo'llarini xavf ostiga qo'yidilar. Subxonqulixon bu muammoni hal qilish uchun ham harbiy kuch, ham diplomatik vositalar – sovg'a-salom va nikoh ittifoqlari usulidan foydalandi.

6. IQTISODIY AHVOL VA IJTIMOYIY INQIROZ

Subxonqulixon davrida Buxoro xonligining iqtisodiy ahvoli sezilarli darajada yomonlashdi. Bir paytlar Buyuk Ipak yo'lining eng muhim markazi hisoblangan Buxoro endi savdoning yangi yo'nalishlari – dengiz savdo yo'llari – rivojlanishi tufayli o'z ahamiyatini yo'qota boshlagan edi. Evropa davlatlari Hindiston va Xitoy bilan dengiz orqali savdo qila boshlashi Markaziy Osiyo orqali o'tadigan quruqlik savdo yo'llarining ahamiyatini keskin kamaytirdi.

Ichki savdo ham turli to'siqlar tufayli susaydi. Qabilaviy nizolar, yo'l xavfsizligining yo'qligi va ko'payib borayotgan soliqlar savdogarlar faoliyatini qiyinlashtirdi. Hunarmandchilik ishlab chiqarishi ham pasaydi, chunki ustalar uchun zarur bo'lgan xom ashyo yetkazib berish zanjiri uzildi. Qishloq xo'jaligi sohasida esa suv inshootlarining yomonlashuvi va dehqonlarning o'z erlarini tashlab ketishi hosildorlikni pasaytirdi.

Ijtimoiy jihatdan ham vaziyat og'irlashdi. Mehnatkash aholi – dehqonlar, hunarmandlar va mayda savdogarlar – ko'payib borayotgan soliq yukini ko'tara olmay, qashshoqlashdi. Bir qator yerlarda xalq g'alayonlari yuz berdi. Diniy zodagonlar – ulamolar va sayidlar – siyosiy ta'sir o'tkazishga intildi, bu esa hokimiyat tuzilmasini yanada murakkablashtirdi. Subxonqulixon ularni qo'llab-quvvatlash orqali siyosiy barqarorlikni ta'minlashga harakat qildi, biroq bu ham chekli samara berdi.

7. MADANIY HAYOT VA SUBXONQULIXONNING ILMIY MEROSI

Barcha siyosiy va iqtisodiy qiyinchiliklarga qaramay, Subxonqulixon davri madaniy hayot nuqtai nazaridan nisbatan samarali bo'ldi. Xon o'zi ham shoir va musiqashunos bo'lib, adabiyot va san'atga katta qiziqish bildirgan. Uning tashabbusi bilan Buxoroda bir necha madrasa va masjid qurildi yoki ta'mirlandi. Bu davrdagi me'moriy yodgorliklar xonlikning madaniy hayotining hali ham faol ekanligidan dalolat beradi.

Subxonqulixon saroyida bir qator taniqli shoirlar ijod etdi. Tarixchi Muhammad Yusuf Munshiy ham ana shu davrda "Tarixi Muqimxoniy" asarini yozdi va uni xonga bag'ishladi. Bu asar nafaqat tarixiy manba, balki adabiy jihatdan ham qimmatli bir yodgorlik hisoblanadi. Bundan tashqari, musiqa madaniyati ham rivojlandi: Buxoro maqom maktabi shu davrlarda o'zining yuksak cho'qqisiga ko'tarilgan deb hisoblanadi.

Diniy ilmlar sohasida ham faollik sezildi. Buxoro madrasalari o'sha davrda ham Markaziy Osiyoning eng nufuzli ta'lim markazlari sifatida shuhrat qozongani holda

faoliyat ko'rsatdi. Turli mintaqalardan talabalar Buxoroga kelib, fiqh, hadis, tafsir va boshqa diniy fanlarni o'rgandi. Bu esa xonlikning madaniy va intellektual nufuzini saqlab qolishiga yordam berdi.

8. SUBXONQULIXONDAN KEYIN: SULOLANING QULASHI

Subxonqulixon 1702-yilda vafot etdi. Uning o'limidan so'ng Ashtarxoniylar sulolasi amalda o'z kuchini yo'qotdi. Taxtga chiqqan keyingi xonlar – Ubaydullaxon va Abulfayzxon – nomigagina hukmdor bo'lib, haqiqiy hokimiyat esa Manghit qabilasidan chiqqan ataliqlar qo'lida to'plandi.

Muhammad Rahim Manghit va undan keyin Muhammad Rahimning o'g'li Donyolbiy ataliq unvoni ostida xonlikni boshqara boshladilar. 1753-yilda esa Manghitlar rasman hokimiyatni qo'lga olib, Buxoro amirligi tashkil etildi. Bu sana Ashtarxoniylar sulolasining tarixan so'nggi yo'q bo'lib ketishini anglatdi.

Subxonqulixon hukmronligi, shunday qilib, Ashtarxoniylar sulolasining oxirgi qudratli davri bo'lib qoldi. Uning vafotidan so'ng xonlik bir necha o'n yil davomida siyosiy jihatdan barqarorlasha olmadi. Markaziy hokimiyatning zaiflashuvi, qabilaviy zo'ravonlik, tashqi tahdidlar va iqtisodiy tanazzul – bularning barchasi birgalikda ta'sir qilib, ulug'vor Ashtarxoniylar sulolasining tarixdan ko'tarilib ketishiga olib keldi.

9. XULOSA

Subxonqulixon hukmronligi davri Buxoro xonligi tarixining eng murakkab va ziddiyatli sahifalaridan biri hisoblanadi. Bir tomondan, bu davr madaniy faollik, qurilish va ilm-fan rivojining davomi bo'ldi. Ikkinchi tomondan esa, ichki siyosiy beqarorlik, qabilaviy kurash, iqtisodiy inqiroz va tashqi bosim xonlikning asoslarini sarsotti.

Mazkur tadqiqot shuni ko'rsatadiki, Ashtarxoniylar sulolasining qulashi birdan-bir sababga bog'liq emas. Bu – markazlashgan hokimiyat bilan feodal kuchlar o'rtasidagi tarixiy kurashning, iqtisodiy-ijtimoiy o'zgarishlarning va tashqi geosiyosiy omillarning birgalikdagi natijasidir. Subxonqulixon bu vaziyatda ma'lum darajada muvozanatni saqlashga urindi, biroq tizimli muammolarni hal qilishga ulgurmad.

Subxonqulixon merosini to'g'ri baholash uchun uni shaxsiy kamchiliklar prizmasidan emas, balki davr talabi va tarixiy kontekst nuqtai nazaridan ko'rib chiqish zarur. U o'z davrining haqiqiy kishisi edi – ham zamonasining imkoniyatlaridan foydalangan, ham cheklovlariga duch kelgan. Uning hukmronligi – Markaziy Osiyo tarixining muhim sahifasi bo'lib, bu davr haqidagi har bir yangi tadqiqot mintaqamiz tarixini yanada to'laroq anglashimizga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

1. Muhammad Yusuf Munshiy. Tarixi Muqimxoniy. – Toshkent: Fan, 1956. – 312 b.
2. Muhammad Amin Buxoriy. Muhit ut-tavorix. – Toshkent: O'zFA nashriyoti, 1959.
3. Bartold V.V. Sochineniya. Tom II. – Moskva: Nauka, 1963. – 548 s.

4. Axmedov B.A. Istoriya Balkha (XVI – pervaya polovina XVIII v.). – Tashkent: Fan, 1982. – 296 s.
5. Mukminova R.G. K istorii agrarnikh otnosheniy v Uzbekistane XVI v. – Tashkent: Fan, 1966.
6. Xolmatova N. Buxoro xonligining XVII–XVIII asrlardagi siyosiy tarixi. – Toshkent: Akademyashr, 2015.
7. Semenov A.A. Ocherk ustroystva tsentralnogo administrativnogo upravleniya Bukharskogo xanstva. – Stalinabad, 1954.
8. Chekhovich O.D. Bukharskie dokumenti XIV veka. – Tashkent: Fan, 1965.
9. Masson M.E., Pugachenkova G.A. Shaxrisyabs pamyatniki arxitekturi i iskusstva. – Tashkent: Fan, 1955.
10. Nabiev R.N. Iz istorii Kokandskogo xanstva. – Tashkent: Fan, 1973.
11. Ergashev O'. Ashtarxoniylar davlati va Markaziy Osiyo geosiyosati. // O'zbekiston tarixi jurnali, 2019, №3, 44–58-betlar.
12. Rashidova D. XVII–XVIII asrlarda Buxoro madaniy hayoti. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.